

'Kia ita!'

Te Taura Whiri i te Reo Māori

MĀORI LANGUAGE COMMISSION

Ngā Tikanga Tuhi a
Te Taura Whiri i te Reo Māori

www.tetaurawhiri.govt.nz

HE KUPU WHAKATAKI

*“Kaua e rangiruatia te hāpai o te hoe;
e kore tō tātou waka e ū ki uta.”*

Ko ngā tikanga tuhi te urungi e tika ai te rere o te waka kawē i ngā tuhituhi reo Māori. Kua hipa atu i te tekau mā rima tau e mau ana te urungi tawhito, kāore i tino kaha te tahuri ki te āta tirotiro, ki te āta whakatikatika, ahakoa te pari nui o te reo Māori i taua wā, me te karekare anō o ngā tikanga tuhi. Nō konā te whakaaro kua eke tēnei ki te wā e tahuri ai ki te whakahou haere i te urungi nei.

Hei ārahi i te whakahoutanga, i wherawherangia ōna anō pukapuka reo Māori mātāmua kua puta i ngā tau, i toroa anō ngā pū kōrero, ngā pūkenga me ngā whare tā pukapuka ki te reo Māori. Ko ēnei tikanga tuhi hou te hua o aua whātoronga, mei kore e takoto he kupu ārahi e waihoe ai ngā ringaringa tito me ngā ringaringa whakatika i ngā tānga reo Māori. Ā, ko te tūmanako, ka kawea ake anō e te hunga whakaako me te hunga ako i te reo Māori, kia kotahi ai te āhua o te tuhi i te kupu Māori, ahakoa tuhia i hea. Mā konei pea e ū ai te waka kawē i te kupu tuhituhi ki uta.

Ahakoa e kaha ana te tautoko a tēnei aratohu i ngā tikanga i whāia mō te papakupu a Te Taura Whiri i puta i nā tata nei, i *He Pātaka Kupu* (Raupō, 2008), me te putanga whakamutunga o tā Wiremu *Dictionary of the Maori Language* (tērā o te tau 1971), arā ētahi wāhi ruarua i takahia ai he ara kē i ēnei tikanga tuhi hou nei. Heoi anō, ina rokohanga atu he wāhi pērā, ko tā mātou e kī nei, whāia ko ēnei e takoto ake nei.

Ā, mō te wāhi ki te tātaki kupu, e mea ana Te Taura Whiri i te Reo Māori ko *He Pātaka Kupu* hei kāinga tahi, ko te putanga whakamutunga o tā Wiremu *Dictionary of the Maori Language* hei kāinga rua. Mō ngā kupu tikanga whāiti o te ao hou, toroa ōna anō papakupu whāiti. Ko *Te Reo Pāngarau* (Te Tāhuhu o te Mātauranga, 2004) tērā mō te wāhi ki ngā kupu pāngarau, ko *Te Reo Pūtaiao* (Te Tāhuhu o te Mātauranga, 2009) tērā mō ngā kupu pūtaiao.

Hei āwhina i te tangata kāore e mōhio pū ki hea tōia ai ngā ingoa wāhi me ngā ingoa o ngā tāngata rongonui, arā anō ngā pae tukutuku o Ngā Tāngata Taumata Rau (www.dnzb.govt.nz/dnzb/) (me mātua kōwhiri te ‘View site in te reo Māori’) me Te Ara (www.teara.govt.nz). Waihoki, he puna tōtika anō te *New Zealand Historical Atlas* (David Bateman Ltd, 1997).

Ngā Kōrero o Roto

HE KUPU WHAKATAKI	2
UPOKO TUATAHI – TE OROPUARE ROA ME TE OROPUARE POTO	4
Wāhanga Tuatahi – Te Oropuare Roa	4
Wāhanga Tuarua – Te Oropuare Poto	6
Wāhanga Tuatoru – Te Oropuare Roa me te Oropuare Poto i ngā Pūriro	7
UPOKO TUARUA – TE WEHEWEHE KUPU	8
UPOKO TUATORU – NGĀ INGOA	13
UPOKO TUAWHĀ – TE PŪMATUATANGA	17
ĀPITIHINGA 1	
Te roa o te oropuare – he hapa e kitea nuitia ana	20
ĀPITIHINGA 2	
Ngā kupu mahi he whano kē te āhua i te whakahāngūtanga	20
ĀPITIHINGA 3	
He hapa e kitea nuitia ana mō te wāhi ki te wehenga o te kupu	21
ĀPITIHINGA 4	
Ngā ingoa Māori o ngā rā o te wiki me ngā marama	22
ĀPITIHINGA 5	
Ngā tohutuhi	23

Kupu tāpiri: Me mātua pānui te katoa o ngā tikanga o roto i te upoko kotahi, kei tūpono he kōrero kei kō tata atu e turaki ana i tētahi o ngā tikanga o mua ake.

UPOKO TUATAHI – TE OROPUARE ROA ME TE OROPUARE POTO

Wāhanga Tuatahi – Te Oropuare Roa

Kua riro ko te **tohutō** te tino tohu hei whakaatu i te oropuare roa i te kupu Māori, i te ingoa Māori. He ruarua noa ngā wāhi e whāia ai he tikanga kē, e tohua ana i raro nei. Ko ngā puna mātāmua hei toro ki te kimi i te roa o te oropuare, ko *He Pātaka Kupu* me te putanga o te tau 1971 o tā Wiremu *Dictionary of the Maori Language*.

Mō ngā kōrero ka tuhia ki te rorohiko, me whakamahi ngā tohutō Unicode. Arā he papatono hei waihanga tohutō Unicode ki te PC, kei te pae tukutuku a Te Taura Whiri i Te Reo Māori, www.tetaurawhiri.govt.nz (kei raro mai i te peka 'tango mai'/'downloads' i te wāhanga 'rauemi'/'resources'). Ka taea anō te tiki atu i te www.microsoft.com.

Whakamahia te tohutō i ēnei wāhi e whai ake nei.

1. Hei tohu i ngā oropuare roa o te kupu:

āhua pōhēhē rōpū
(*kaua ēnei: aahua, pooheehee, ...*)

He pērā anō mō ngā **kupu whakawhiti mai i reo kē:**

kīngi kōti mīhini
(*kaua ēnei: kiingi, kooti, ...*)

Kupu tāpiri: Arā ētahi kupu e rua kē ngā whakahua e whakaaetia ana – he poto tētahi, he roa tētahi. E pai ana kia noho tohutō kore ēnei, kia pōtaea rānei te wāhi o te kupu e rite ana ki te tohutō – kei te āhua tonu o te whakahua a te tangata nāna taua kupu. Koinei e whai ake nei ngā kupu auau te puta e pēnei ana te āhua:

hoatu, hōatu	homai, hōmai
hou, hōu	rongoa, rongoā
takai, tākai	tuara, tuarā
whakarerea, whakarērea	

2. I ngā **kupu mahi kua whakahāngūtia**, mehemea ko te pū whakamutunga o te kupu mahi rāua tahi ko te pīmuri hāngū, he 'a':

hanga + -a > hangā panga + -a > pangā
rapa + -a > rapā
(*kaua ēnei: hangaa, pangaa, ...*)

3. I ngā **kupu mahi kua whakahāngūtia**, mehemea ka tōia tētahi o ngā oropuare (i te nuinga, kei te wāhanga kupu tuatahi) i te whakahāngūtanga:

kume > kūmea mimi > mīia
riri > rīria tiki > tīkina
whakarere > whakarērea
(*kaua ēnei: kuumea, tiikina, ...*)

4. I **ngā kupu mahi kua whakahāngūtia**, mehemea ko te 'ī' te pū whakamutunga o te kupu mahi, ā, ko te '-ia' te pīmuri hāngū, ka noho tonu mai ko te tohutō o te kupu mahi, rāua tahi ko te pīmuri hāngū '-ia':

kī + -ia > kīia

pī + -ia > pīia

hī + -ia > hīia

mimi > mī (te pūtaka ina whakahāngūtia) + -ia > mīia

5. He **roa** te oropuare o ēnei punga:

mā, mō, nā, nō, ngā, kē, rā, ā (hei tohu i te wā e heke mai nei, hei taurira, ā te Rāhoroi)

- 6.1 Inā whakamahia te kupu **inā** hei kupu whakakaha, he **roa** te 'ā':

Inā kē te reka o aua kamokamo! Paupau ana i a māua!

Inā te kino o ngā ara o reira – he kirikiri katoa, he kōpikopiko katoa.

- 6.2 Inā whakamahia te kupu **inā** hei tohu i te take i puta ai tētahi āhua, he **roa** te 'ā':

E kore e tipu he paku aha i reira, **inā** te makariri.

Kua mōhio kē pea te ao, **inā hoki**, i pānuitia ki te pouaka whakaata i te pō rā.

He tau pai mō te mahi māra, **inā rā**, e kī ana ngā rua i te kai.

Kupu tāpiri: Whakatairitea ki te kupu **inā** – i te ture 2 o te Wāhanga Tuarua o tēnei upoko.

7. **NGĀ WĀHI KĀORE E WHAKAMAHIA TE TOHUTŌ HEI TOHU I TE OROPUARE ROA:**

Mō ngā kupu i hua ake i te hononga o ētahi wāhanga kupu motuhake e rua (kei raro nei ētahi taurira), mehemea ko te oropuare whakamutunga o te wāhanga kupu tuatahi, he oropuare poto, ā, koia anō te pū tuatahi o te wāhanga tuarua, **ka tuhia ngā oropuare e rua – waiho te tohutō ki rahaki.**

- 7.1 He pērā te āhua ina whakapiria atu he **pīmua**:

whaka- + aro > whakaaro

(*kaua ēnei:* whakāro, whakaro)

toko- + ono > tokoono

(*kaua ēnei:* tokōno, tokono)

tau- + utuutu > tauutuutu

(*kaua ēnei:* taūtuutu, tautuutu)

- 7.2 He pērā anō mō ngā **kupu tāruaru**:

ara > araara

(*kaua ēnei:* arāra, arara)

haere > haereere

(*kaua ēnei:* haerēre, haerere)

ihi > ihiihi

(*kaua ēnei:* ihīhi, ihihī)

paoro > pāorooro

(*kaua ēnei:* pāorōro, pāororo)

utu > tauutuutu

(*kaua ēnei:* tauutūtu, tauututu)

7.3 Ko ngā kupu i takea mai i ētahi kupu e rua o namata, ahakoa kua kore i whakamahia pērātia aua kupu motuhake i ēnei rā:

mana + aki > manaaki
mata + ara > mataara

(*kaua ēnei*: manāki, manaki)
(*kaua ēnei*: matāra, matara)

7.4 Ko ngā kupu whai pīmuā ko te 'a' te pū whakamutunga o te pīmuā, ko te 'ā' te pū tuatahi o te pūtaka:

whaka + āhua > whakaahua

(*kaua ēnei*: whakaāhua, whakāhua, whakahua)

whaka + āe > whakaae

(*kaua ēnei*: whakaāe, whakāe, whakae)

āta + āhua > ātaahua

(*kaua ēnei*: ātaāhua, ...)

taka + āhuareka > takaahuareka

(*kaua ēnei*: takaāhuareka, ...)

whaka + āwhiwhi > whakaawhwhi

(*kaua ēnei*: whakaāwhiwhi, ...)

7.5 Kia tōia he kupu, he wāhanga kupu hei whakamōmona, hei whakahihiko i te kōrero, hei whakaata pea i pēhea te puta tūturu mai o te kōrero i te waha, me pūrua te oropuare, hei aha te tohutō:

'Aiii! Ka aroha kē.'

'Eee hoa eee! Kuuua mate noa atu ia!'

Ko te tangi a taua manu, e āhua pēnei ana, 'Keeaa, keeaa, keeaa.'

Wāhanga Tuarua – Te Oropuare Poto

1. He **poto** te oropuare o ēnei punga:

ka, ko, i, ki, e, me, a (ina tū i mua i te *ingoa*, hei tauira, ki a ia, ki a Heta; ina tū i mua i te *tūwāhi*, hei tauira, he poroporo a waho o te kūmara, he kōwhai a roto, ina tū hei *pūriro muri* i tēnei tūmomo whakatakoto, e.g. te pene a Kiri, Te Whanga-nui-a-Tara)

2. He **poto** te oropuare o te kupu **ina** e rite ana te tikanga ki te 'kia, ka':

Ina puta au i aku whakamātautau, kua haere au ki te whare wānanga.

Ina maoa ngā rīwai, putua atu te wai, ka penupenu ai.

Kupu tāpiri: Whakatairitea ki te **inā** – 6.1 me te 6.2, i te Wāhanga Tuatahi o tēnei upoko.

Wāhanga Tuatoru – Te Oropuare Roa me te Oropuare Poto i ngā Pūriro

1. He roa ngā oropuare o ngā pūriro **takitahi**, arā, o te 'tā' me te 'tō':

tā māua kuri	tā rātou take
tā te pouako pukapuka	
tō kōrua whare	tō tātou wawata
tō Hēmi whare	

2. Ngā pūriro **takitini**: ā, ō, a, o

- 2.1 Kia tū te pūriro takitini i mua i te 'hanga riro' i ēnei tūmomo whakatakoto, ka **roa** te oropuare:

ā tāua pukapuka
ā kōrua mokopuna
ā te rēwera mahi
ō koutou whenua
ō Roimata whakaaro

- 2.2 Kia tū te pūriro takitini i muri i te 'hanga riro' i ēnei tūmomo whakatakoto, ka **poto** te oropuare:

ēnei pukapuka a tāua
ērā mokopuna a kōrua
ngā mahi a te rēwera
ēnei whenua o koutou
ngā whakaaro o Roimata

3. Kei te rere ngā momo pūriro takitini e rua i ēnei tauira e whai ake nei:

te kōrero a ō rāua mātua
te hōiho o ā rāua tamariki
ngā mahi a ō tātou tūpuna
ngā kākahu o ā koutou tamariki
ngā kamokamo a tō tāua whaea
ngā hū o tā māua kōtiro

4. I ngā rerenga kōrero e whai ake nei, kāore he tohutō i te pūriro tuarua o te rerenga tuatahi, engari he tohutō tonu tō te pūriro tuarua o te rerenga tuarua (i te wāhi kāore i pūruatia te mea e kōrerotia ana):

He hū ō ētahi, horekau he hū o ētahi.
He hū ō ētahi, horekau ō ētahi.

Anei anō he tauira, nō te karangatanga ‘a’:

He huhua ngā ika a ētahi, he ruarua noa iho ngā ika a ētahi atu.

He huhua ngā ika a ētahi, he ruarua noa iho ā ētahi atu.

Kupu tāpiri: E rārangi mai ana ki te **Āpitianga 1** ētahi o ngā hapa e kitea nuitia ana mō te wāhi ki te whakamahinga o te tohutō.

UPOKO TUARUA – TE WEHEWEHE KUPU

1. Ka noho te pīmuri hei wāhanga tonu nō te kupu:

1.1 Ko te pīmuri whakahāngū:

kitea	inumia
whakaaturia	tangihia

Kupu tāpiri: Kei te **Āpitianga 2** tētahi rārangi o ngā kupu mahi he whano kē ka whakahāngūtia ana.

1.2 Ko te pīmuri e hurihia ai te kupu hei kupu ingoa:

kitenga	inumanga
whakaaturanga	tangihanga

2. Ka noho anō te pīmua hei wāhanga tonu nō te kupu:

2.1 Ko te pīmua kai-:

kaimahi	(kua ēnei: kai mahi, kai-mahi)
kaitiaki	(kua ēnei: kai tiaki, kai-tiaki)
kaiwhakahaere	(kua ēnei: kai whakahaere, kai-whakahaere)
kaitātari	(kua ēnei: kai tātari, kai-tātari)

2.2 Ko te pīmua whaka-:

whakamāori	(kua ēnei: whaka māori, whaka-māori)
whakatairanga	(kua ēnei: whaka tairanga, whaka-tairanga)
whakatangata	(kua ēnei: whaka tangata, whaka-tangata)
whakawhiti	(kua ēnei: whaka whiti, whaka-whiti)
whakaroto	(kua ēnei: whaka roto, whaka-roto)

2.3 Ko ētahi atu pīmua:

takirua	tokorua	tuarua
hokowhitu	tautohe	
pukutākaro	porohaurangi	
tūāpōuri	tūāmoe	

3. Ngā kupu pūhui

Kua kore i tino kaha te whakamahia o te tohuhono hei tūhono i ngā wāhanga o ngā kupu pūhui. Heoi anō, arā tonu ētahi kupu whano kē, ā, kei raro nei, kei ngā whakamārama i te 3.2. ētahi taurira.

3.1 Me kī pēnei ake, ko te nuinga o ngā kupu pūhui e whā, iti ake rānei ngā oropuare, ka tuhia hei kupu kotahi:

wharekai	<	whare + kai
koremahi	<	kore + mahi
ngoikore	<	ngoi + kore
whaihua	<	whai + hua
whaitake	<	whai + take

3.2 Waihoki, ko te nuinga o ngā kupu pūhui e rima, nui ake rānei ngā oropuare, ka tuhia kia rua, kia toru kē ngā kupu:

whare karakia	<	whare + karakia
kore pūtea	<	kore + pūtea
whakapono kore	<	whakapono + kore
whai tamariki	<	whai + tamariki
whai tikanga	<	whai + tikanga

Kei te āhua kaha tonu te ū ki ēnei ture e rua mō ngā kupu kua roa ki te reo Māori. He pērā anō mō ngā kupu hou he mea hanga takitahi mai, kāore kau rānei ōna huānga tata e mōhio nuitia ana, pērā i te **kirihou**, i te **kaupapa here**, i te **pae tukutuku**.

Engari mō ngā whānau kupu, i ēnei tau tata nei kua anga kē ngā kaitārai kupu ki te nanao atu i te tikanga e tau ai te āhua o te tino nuinga o te whānau. Hei taurira, mō ngā momo **koki**, whakatauria ana me noho wehe te kupu **koki** i te kupu ka tāpiria atu ki tana taha matau, ahakoa te maha o ngā oropuare o te kupu pūhui ka hua ake, inā koa: ko te **koki roto** 'interior angle'; ko te **koki tāhapa** 'acute angle'. I te ao pūtaiao, whakaaetia ana me hoatu he tohuhono ki muri o te kupu **ine** hei hanga i ngā momo pūrere ine, pēnei nā: **ine-aho** 'light meter', **ine-iahiko** 'ammeter', **ine-taumaha** tāhiko 'electronic scale'. Ā, me kōrero anō te **oropuare** me te **orokati** – i mua atu, i tuhia te tuatahi kia pēnei, 'oro puare', kia kore ai e takahia te ture a Te Taura Whiri i Te Reo Māori i runga ake nei mō te maha o ngā oropuare, engari i ēnei rā e tuhia ana hei kupu kotahi, kia taurite ai te hanga ki tō te orokati.

3.3 Ko ngā kupu pūhui ko te **manawa**, ko te **ngākau** rānei te pūtake, ā, kotahi atu anō te kupu, kotahi, e rua noa iho rānei ōna oropuare, ka tuhia kia **kotahi** te kupu:

manawanui	<	manawa + nui
manawapā	<	manawa + pā
manawareka	<	manawa + reka
manawarū	<	manawa + rū
ngākaukawa	<	ngākau + kawa
ngākaunui	<	ngākau + nui
ngākaupai	<	ngākau + pai
ngākaurua	<	ngākau + rua

3.4 Ko ngā kupu pūhui ko te **manawa**, ko te **ngākau** rānei te pūtake, ā, kotahi atu anō te kupu, e toru neke atu ōna oropuare, e rua (nui ake rānei) ngā kupu, ka tuhia kia **rua** (nui ake rānei) ngā kupu:

manawa popore
manawa kiore
manawa whenua
manawa kai tūtae
ngākau hihiko
ngākau pāpaku

4. Ngā kīanga mō te wā

4.1 Ko ēnei kupu e whai ake nei mō te wā, ka tuhia hei kupu kotahi:

āianeī	ākuaneī
ākuarā	āpōpō
ātahirā	
iāianeī	iāianā
ināianeī	inakuaneī
inakuarā	inamata
inanahi	inapō
inatahirā	

Arā atu anō ētahi atu kāore i te kaha te whakamahia (pērā i te **aoinaake**, i te **inaoakenui**, i te tāinakarehā) e ū ana ki tēnei tikanga. Me wherawhera a *He Pātaka Kupu* ki te kite i tēnā me tēnā kīanga mō te wā, he mea tuhi e Te Taura Whiri kia rite ki tāna e hoe nei i konei.

4.2 Ina *kuhuna* atu te kupu 'tonu' ki tētahi o ngā kōrero mō te wā kua tohua i te 4.1, me wāwāhi rawa te kupu ki ōna anō wāhanga, engari ka piri tonu te 'i' o mua ki te kupu whai i muri i a ia:

ināia **tonu** nei inakua **tonu** nei

Kupu tāpiri: Ka ū anō te 'inā **tata** nei' ki tēnei tauira.

4.3 Engari ina *tāpiria atu* te kupu 'tonu' ki te hiku o te kōrero, kāore e wāwāhia:

ināianeī **tonu**
inanahi **tonu** nei

inakuaneī **tonu**
tāinakarehā **tonu**

4.4 Me wāwāhi ēnei e whai ake nei ki ōna anō wāhanga:

ā kō ake nei
ā kō tonu ake nei
o nā noa nei
o nakua nei
o napō
o natahirā
o nehe

ā kō kō ake nei
nō nā noa nei
o nā tata nei
o nāianeī
o nanahi
o namata
o neherā

(me ērā atu o ngā kīanga mō te wā ka tīmata ki te 'o')

5. Te pīmuā 'ā' hei tohu i te āhua o te mahinga, o te kawenga

Ko te tohuhono hei tūhono i te pīmuā 'ā' (e tohu ana i te āhua o te mahinga, o te kawenga) ki te kupu whai i muri mai:

waiata ā-ringa
kite ā-kanohi
kare ā-roto
te whakamāori ā-waha, ā-tuhi anō hoki

hui ā-tau
tō ā-papa
tikanga ā-iwi
me utu ā-moni tūturu nei, ā-haki rānei

6. Te kupu 'mā' hei hono i ngā wāhanga o tētahi tau

Ina whakamahia te kupu 'mā' hei tūhono i ngā wāhanga o ngā tau e nui ake ana i te tekau, ka noho motuhake mai – kāore he tohuhono hei tuitui i ngā kupu:

tekau mā tahi
e whitu rau mā rima

e toru tekau mā ono
te tau rua mano mā iwa

7. Te kupu 'mā' hei hono i ngā ahunga matua o te kāpehu

Ina whakamahia te kupu 'mā' hei tūhono i ētahi ahunga e rua o te kāpehu, e tohua ai tētahi ahunga o waenganui, ka hoatu he tohuhono ki ngā taha e rua o te 'mā', hei hono i a ia ki ngā kupu i ōna taha e rua:

tonga-mā-uru
rāwhiti-mā-raki

uru-mā-raki

8. whaka + te + kupu ingoa

Ina whai mai te kupu 'te' i te 'whaka', ā, he kupu ingoa e tū ana i muri tonu i tērā hei tohu e ahu pēhea ana tētahi mea, ka tuhia te kupu ka hua ake hei kupu kotahi, kāore kau he tohuhono:

whakatemauī
whakateihu

whakateuru
whakatengutuawa

Kupu tāpiri: Heoi, mehemea he tohuhono kei te kupu ingoa ka tāpiria atu, ka mau tonu aua tohuhono:

whakateuru-mā-raki

9. Ngā aitanga a Tāne, a Tangaroa

Ka tuhia ngā ingoa pūhui o ngā manu, o ngā ika, o ngā ngārara, o ngā rākau, o ngā mea ora katoa, hei kupu motuhake, kāore kau he tohuhono:

kiwi kura
mangō pare
tunga rākau
tī kōuka

kiwi pukupuku
mangō pounamu
tunga rere

10. koia vs ko ia

10.1 Ina whakamahia tēnei kupu hei tohu i te tangata, i te atua, i tētahi mea rānei e kōrerotia ana ānō nei he tangata, ka tuhia kia rua ngā kupu, arā, 'ko ia':

Rangi: Ko wai o kōrua kei te taraiwa?

Pare: **Ko ia.**

Ko ia kei te horoi i ngā utauta, ko māua kei te whakamaroke.

Ko Hinemoana tērā – **ko ia** tētahi o ngā atua o te moana.

Me kore ake a Tamanuiterā – **ko ia** nei hoki te kaiwhakamahana o te ao.

10.2 I ērā atu wāhi e rere ai te kupu nei, ka tuhia kia kotahi te kupu:

Koia te take i noho ai au ki te kāinga.

Koia tērā ko te pou matua o te whare.

Koia ēnei ko ngā ingoa o te marama i tēnā pō, i tēnā pō.

Rangi: Koirā tana mate, he kore e whakarongo. Pare: **Koia!**

He mea nui te tohutō – **koia** e tohu ana ki hea tōia ai te oropuare i te kupu.

UPOKO TUATORU – NGĀ INGOA

1. Te pūmatuatanga i roto i ngā ingoa

Ahakoā he aha, ka pūmatuahia te pū tuatahi o te ingoa. Mehemea he 'Te' te kupu tuatahi o te ingoa, ka tū motuhake mai tērā me tōna anō pūmatua tuatahi, ā, ka pūmatuahia anō ko te pū tuatahi o te kupu whai i muri mai. Heoi anō ngā wāhi o te ingoa me pūmatua i tua atu i ēnei, ko ngā ingoa tonu (tirohia te ture 3 i raro nei mō te roanga atu o ngā kōrero ki te wehewehenga o ngā ingoa pūhui):

Māhina	Mere-tū-ahiahi
Ngāruawāhia	Kā-puna-karikari-a-Rākaihautū
Te Toko	Te Awamutu
Māui-tikitiki-a-Taranga	Te Moana-nui-a-Kiwa
Te Taihū-o-Te-Waka-a-Māui	Te Upoko-o-Te-Ika (mai i Te Ika-a-Māui)

2. Te tohutō i roto i ngā ingoa

Pērā anō i ngā kupu Māori katoa, e mea ana Te Taura Whiri i Te Reo Māori he tika anō kia kuhuna atu te tohutō ki ngā wāhi o te ingoa e rite ana, ina mōhiotia aua wāhi. Mā konei rawa e mau ai ngā kōrero, te tikanga, me te whakahua tika o ngā ingoa o nehe. Otiia, me te mōhio iho me aro anō ki te hiahia o te tangata nōna te ingoa, me tuhi tōna ingoa kia rite ki tāna i pai ai. Hei kupu ārahi whānui, ka pai pea te tuhi i ngā ingoa o ngā tāngata e ora ana i mua atu i te tau 1950 me te mau tonu o ngā tohutō. Mō ngā tāngata kei tēnei taha mai o taua wā, mehemea e mōhio pū ana te kaituhi ka whakaae noa te tangata kia hoatu he tohutō ki tana ingoa, mahia atu; ki te kore, waiho kia tohutō kore. Waihoki, mō te hunga e ora tonu ana, whakamahia ko tērā e tuhia ana e rātou, ka whakapā atu rānei ki te pātai mehemea e pai ana rātou kia hoatu he tohutō ki ō rātou ingoa.

3. Te wehewehe i ngā ingoa pūhui

Ina pānuitia ngā kōrero e whai ake nei, māu tonu e kite iho kua iti ake te tiritiri haere i te tohuhono ki roto i ngā ingoa pūhui. Engari e tautoko tonu ana Te Taura Whiri i te whakamahia o te tohuhono hei tuitui i ngā wāhanga o ngā ingoa roroa nei (tē waiho ai kia wehewehe noa ngā kupu), kia toipoto ai te ingoa, kia mārāma ai te tikanga o te ingoa.

Kupu tāpiri: He mea nui kia pānuitia ngā tikanga katoa o tēnei wāhanga, i te mea ko ētahi kei te turaki i ētahi atu.

3.1 Ko te ingoa e *ono*, *iti ake rānei ōna wāhanga kupu*, ka tuhia hei kupu kotahi, kāore he tohuhono. (**Whakamārama:** Ko te 'wāhanga kupu' i konei, ko te oropuare kotahi, ko te oropuare pūrua, ko tētahi rānei o ēnei me tētahi orokati tū ki mua – hei tauira, he wāhanga kupu ēnei: **a, ā, ao, ka, kao**; engari anō te **ako** – e rua kē ngā wāhanga kupu o tērā.)

Hinenuitepō	Tamanuiterā	Pūtikiwharanui
Rākaihikuroa	Ruapūtahanga	Ātiamuri
Mangawharawhara	Ōhingaiti	Ōrākeikōrako
Tūrangaewae	Tāmakimakaurau	Waikaremoana

3.2 Ko te ingoa e *whitu*, *nui ake rānei ōna wāhanga kupu*, ka wāwāhia, otirā, ko te tohuhono hei tūhono i ngā kupu o roto:

Hine-tūā-hōanga	Mere-tū-ahiahi	Tamatea-pōkai-whenua
Kōkōmuka-taranga	Whakamaikuku-tea-kautia-iho	

3.3 Mehemea he ingoa atu anō kei roto, ka waiho tērā kia hono tonu, ki te kore e nui ake i te ono ōna wāhanga. Mehemea e *whitu*, *nui ake ngā wāhanga*, ka wāwāhia:

Te Puna-a-Ruapūtahanga	Te Moana-o-Toitehuatahi
Te Ihu-o-Rūrū-mai-o-te-rangi	

3.4 Mō ngā ingoa ka tīmata ki te 'Te', ka tū motuhake tēnei kupu, ā, ko te whiriwhiri āe rānei me wehewehe te ingoa, me waiho rānei, kei te āhua tonu o te maha o ngā wāhanga kupu i *te roanga atu* o te ingoa (me te whai i te ture 3.1 me te 3.2 i runga ake nei):

Te Rauparaha	Te Whetūmatarau	Te Rangiaorere
Te Ruahine-mata-māori	Te Uruuru-taiaha	Te Horohoroinga-nui-a-Tia

Rerenga Kētanga: Heoi anō, mehemea ko te 'Te' te kupu tuatahi o tētahi ingoa e noho ana hei wāhanga noa o tētahi ingoa nui ake, he ingoa whai tohuhono, me hoatu anō he tohuhono ki waenga i taua 'Te' me te roanga atu o te ingoa:

Te Tuarā-o-Te-Rangihaeata	Te Awa-o-Te-Ruatapu
Te Pūkirikiri-a-Te-Ika-a-Te-Wehe	Te Taurapa-o-Te-Waka-a-Māui

Ka pēnei anō te āhua mehemea ko te *wāhanga tuatahi* noa o tētahi ingoa kei roto i tētahi ingoa roa ake kua oti te wehewehe ki te tohuhono:

Te Upoko-o-Te-Ika	('Te-Ika' < Te Ika-a-Māui)
Te Taurapa-o-Te-Waka	('Te-Waka' < Te Waka-a-Māui)

3.5 Mō ngā ingoa ka tīmata ki te 'Ngā/Kā', ka whāia te ture 3.1 me te 3.2 (kāore e rite ki ērā ka tīmata ki te 'Te', e tū motuhake ai te 'Te' – tirohia te ture 3.4 i runga ake nei):

Ngāmotu	Ngāuruhoe
Ngā-toki-mata-whao-rua	Ngāruawāhia
Kā-puna-karikari-a-Rākaihautū	Kā-pākihi-whakatekateka-a-Waitaha

3.6 Ina noho mai te punga 'a', te 'o', te 'ā' rānei ki waenganui tonu o tētahi ingoa, kua rere te tohuhono hei āta whakaatu i ngā kupu katoa o te ingoa (engari tirohia te 3.8 i te whārangi whai ake nei):

Taupō-nui-a-Tia	Te Moana-nui-a-Kiwa
Tōrere-nui-a-Rua	Māui-tikitiki-a-Taranga
Te Tokanga-nui-a-Noho	Māhina-a-rangi
Tahu-nui-a-rangi	Wehi-nui-a-mamao

Te Moana-o-Toitehuatahi	Te Upoko-o-Te-Ika
Te Kahu-o-te-rangi	Te Taurapa-o-Te-Waka(-a-Māui)
Tikitiki-o-rangi	Marere-o-tonga
Whiringa-ā-rangi	Te Tai-o-Rehua

- 3.7 Ina noho mai te punga 'te', te 'i', te 'ki' rānei ki waenganui tonu o tētahi ingoa, ka piri tonu ngā wāhanga o te ingoa, **kāore** e whakamahia te tohuhono (māna, he ture kē rānei e whakahau ana kia whakamahia te tohuhono):

Hinenuitepō	Tamanuiterā	Hinetūteao
Tānetewaiora	Hine-te-iwaiwa (e 7 ngā wāhanga kupu)	
Te Papaioea	Ngātoroirangi	Te Kuraimonoa
Hineitīweka	Orangakiuta	Hinekiwaiaua
Hape-ki-tūārangi (e 7 ngā wāhanga kupu)		

- 3.8 Mō ngā ingoa kua oti te whakatau ko te tohuhono hei tuitui i ōna wāhanga, mehemea he kupu āhua e whai mai ana i tētahi o ōna kupu ingoa, ka mutu, he kupu āhua iti e tino kaha ana te puta ake i roto i ngā ingoa, pērā i te 'nui', i te 'iti', i te 'roa', e whakaaetia ana kia whakapiria atu taua kupu ki te kupu ingoa ka tū i mua i a ia, hei aha te tohuhono. Engari ka rere tonu te tohuhono i waenga i ērā atu wāhanga o te ingoa:

Te Whanganui-a-Tara	Taupōnui-a-Tia
Tōrerenui-a-Rua	Te Tokanganui-a-Noho
Rotoiti-kite-a-Īhenga	Te Oneroa-a-Tōhē
Te Pohonui-o-Ranginui	

Kupu tāpiri: Mehemea e rua ēnei kupu āhua iti nei e piri tahi ana i roto i tētahi ingoa pēnei, ko te mea *tuatahi* anake ka whakaaetia kia piri tonu ki te kupu pūtake. Me noho tonu mai he tohuhono i waenga i ngā kupu āhua e rua:

Rotorua-nui-a-Kahu

4. Mehemea e ōrite ana te pū whakamutunga o tētahi kupu ki te pū tuatahi o te kupu whai i muri iho, me hoatu he tohuhono ki waenganui, kia kitea ai ki hea mutu ai tētahi, ki hea tīmata ai tētahi:

Kai-iwi	Waha-aruhe	Wai-inanga	Pito-one
---------	------------	------------	----------

5. I ngā ingoa mō ngā moana me ērā atu takotoranga wai ko te 'Te' te kupu tuatahi, *hāunga anō* ērā ko te 'Tai' te kupu tuarua (tirohia te ture 6 i raro nei mō ērā), whāia ngā ture kua takoto i mua ake nei:

Te Wairarapa	Te Moana-nui-a-Kiwa / Te Moananui-a-Kiwa
Te Moana-o-Toi	Te Moana-o-Toitehuatahi
Te Ara-a-Kewa	Te Whanga-nui-a-Tara / Te Whanganui-a-Tara
Te Aukānapanapa	Te Matau-a-Māui
Te Moana-tāpokopoko-a-Tāwhaki	

UPOKO TUAWHĀ – TE PŪMATUATANGA

1. Me pūmatua te 'T' o te kupu 'Te':

1.1. Ina noho koia te kupu tuatahi o te *ingoa o te tangata, o te iwi, o te wāhi, o te takiwā, o te kāhui whetū, o te aha atu, o te aha atu*:

Te Puea	Te Mātorohanga
Te Rarawa	Te Whānau-a-Apanui
Te Waipounamu	Te Ika-a-Māui
Te Moana-nui-a-Kiwa	Te Tai Tokerau
Te Tuke-o-Māui	Te Kupenga-a-Taramainuku

Kupu tāpiri: Mō ngā ingoa he wā anō ka meatia atu he 'Te' ki mua, he wā anō kāore kau, ina kuhuna atu te 'Te', me pūmatua:

Wharehuia	>	Te Wharehuia
Waiārani	>	Te Waiārani
Māhia	>	Te Māhia
Wairarapa	>	Te Wairarapa
Whakarewarewa	>	Te Whakarewarewa

1.2. Ina noho koia tonu te kupu tuatahi o te *ingoa o te whakahaere, o te rōpū, o te kura, o te kaupapa, o te aha atu*:

Te Taura Whiri i te Reo Māori
 Te Tāhuhu o te Mātauranga
 Te Kōti Whenua Māori
 Te Rūnaka ki Ōtautahi o Kāi Tahu
 Te Wānanga o Aotearoa
 Te Kura Kaupapa Māori o Hoani Waititi
 Te Kotahitanga (te rōpū tōrangapū Māori o tērā atu rautau)
 Te Kaieke Tohorā (te pukapuka)

2. Me pūriki katoa te 'te':

2.1. I mua i te *ingoa o te pukapuka, o te tuhinga, o te ture, me ērā atu tūmomo hanga*:

te Paipera Tapu	te Tiriti o Waitangi
te Ture Reo Māori	te Pire Rūnanga Iwi

2.2. I mua i te *ingoa o te tūranga*:

te Minita Māori	te Pirimia
te Tumuaki	te Kaiwhakahaere
te Tumu Whakarae	ngā Pou Whakahaere
ngā Minita	te Atua
te Ariki	te Wairua Tapu

2.3 I mua i te *ingoa o te whakahaere, o te kaupapa rānei kei waho kē te 'te' i te ingoa ake o taua hanga* (me whakatairite tēnei ki te 1.2 i runga ake nei):

te Karauna
te Pāremata

te Kāwanatanga
te Hāhi Rātana

2.4 I mua i te *ingoa o tētahi kaupapa whakanui*:

te Hānuere (o te Hāhi Ringatū)
te Aranga

te Kirihimete
te Wiki o te Reo Māori

2.5 I mua i ngā *rā o te wiki*:

te Mane

te Rāmere

te Rātapu

2.6 I mua i ngā *ingoa o ngā marama*:

te Pipiri

te Haratua

te Pepuere

3. Ngā iwi me ngā whakapono o te ao

3.1 Kia tū ēnei hei kupu ingoa, ka pūmatuahia te pū tuatahi:

te Māori
he Hāmoa

te Pākehā
ngā Katorika

3.2 Kia tū hei kupu āhua, ka pūmatuahia anō te pū tuatahi:

he rongoā Māori
ngā tikanga Hāmoa

te reo Pākehā
he kura Katorika

Kupu tāpiri: Ina whakamahia te kupu māori hei tohu i tētahi mea kāore i tauhou, kāore i kaha raweketia e te ringa tangata, kāore rānei i ahu mai i whenua kē, me pūriki kē te pū tuatahi:

moe māori
rongoā māori

wai māori
rākau māori

4. Ina kuhuna atu he kupu whakawhanaunga *ki mua tonu* i te ingoa tangata, *hei whakakapi* rānei mō te ingoa tangata, ka pūmatuahia te pū tuatahi:

Kei te haere mai a **Whaea** Roimata.

Ko **Matua** Rangi kei te waea.

Kia tere, **Māmā!**

Kia ora, **Pāpā.**

E **Mā**, kei whea taku pōtae?

Kua haere kē a **Koro.**

5. Ina tū mai he kupu whakawhanaunga, tētahi atu kōrero rānei mō te tangata, ki te taha o te kupu 'e', o te kupu 'kei' rānei, kāore e pūmatuahia te pū tuatahi:

'e pē...'	'e kō'	'e mara'	'e kara'
'e tama'	'e kare'	'e hika'	'e pā'
'e kui'	'e koro'	'e hine mā, e tama mā...'	
'e taku mokopuna...'	'e te tau'	'e ipo'	
'e te rangatira'	'e ngā iwi, e ngā reo, e ngā karangatanga maha...'		
'e te puna o te kī'	'kei aku raukura'		'kei taku manu tioriori'

6. Ina tū mai te tūranga o te tangata ki mua tonu i tana ingoa, ka pūmatuahia te pū tuatahi:

Kāpene Kuki	Kāwana Kerei
Rata Paraone	Tākuta Rangiuru
Tiati Maketānara	Pīhopa Whakahuihui Vercoe

7. Ina tū mai te kupu 'ngāi' te kupu 'ngāti' rānei i mua i tētahi hunga ehara i te iwi tūturu, i te hapū tūturu rānei, ka noho pūriki tonu. Waihoki, ka noho pūriki anō te roanga atu o te kōrero:

ngāi tāua	ngāi tātou
ngāi tauwiwi	ngāi kirimangu
ngāi turekore mā	ngāi pōpokoriki mā

ĀPITIHINGA 1

Te roa o te oropuare – he hapa e kitea nuitia ana

Anei e whai ake nei te tuhi tika o ētahi kupu ka kitea nuitia e hē ana.

āe (<i>kaua te ae</i>)	nāna agent emphatic (<i>kaua te nānā</i>)
ehara (<i>kaua te ēhara</i>)	nōna agent emphatic (<i>kaua te nōnā</i>)
engari (<i>kaua te ēngari</i>)	pōti (<i>kaua te pooti</i>)
heoi (<i>kaua te hēoi</i>)	rā anō (<i>kaua te raanoo etc</i>)
Huitanguru (<i>kaua te Huitānguru</i>)	rōpū (<i>kaua ēnei: roopu, roopuu etc</i>)
ingoa (<i>kaua te īngoa</i>)	taonga (<i>kaua te tāonga</i>)
kāo 'no' (<i>kaua te kao</i>)	tāhuhu (<i>kaua te tāhūhū</i>)
kāti 'now then', 'stop it' (<i>kaua te kaati</i>)	tēnā (<i>kaua te tēna</i>)
konei (<i>kaua te kōnei</i>)	tērā (<i>kaua te tēra</i>)
konā 'there' (<i>kaua te kōnā etc</i>)	tutuki 'be achieved' etc (<i>kaua te tūtuki</i>)
korā 'there' (<i>kaua te kōrā etc</i>)	upoko (<i>kaua te ūpoko</i>)
kōti (<i>kaua te kooti</i>)	waimarie (<i>kaua te waimārie</i>)
me (<i>kaua te mē</i>)	wahie (<i>kaua te wāhie</i>)

ĀPITIHINGA 2

Ngā kupu mahi he whano kē te āhua i te whakahāngūtanga

Kei konei e rārangi mai ana ērā o ngā kupu mahi e mōhiotia ana **he rerekē te roa o tētahi oropuare o te kupu ina whakahāngūtia** (hei tauira, hiki > hīkina), **he rerekē rānei ngā oropuare, te takoto rānei o ngā oropuare** (hei tauira, rongo > rangona). Kāore i whakanōhia ki te rārangi nei ngā kupu mahi ko te pīmuri hāngū tētahi kāore e kitea nuitia ana, engari kei konā tonu ōna tauira (hanga > hangā, haka > hakaina, whao > whaowhina), ngā kupu mahi tāruarua rānei ka tapahia atu te wāhi tārua ina whakahāngūtia (**titiro** > tirohia, **pupuri** > puritia), *hāunga anō* ērā ka rerekē te roa o tētahi oropuare, te takoto rānei o ngā oropuare i te whakahāngūtanga (**kukume** > **kūmea**).

Ko te kaupapa ia, kia whakaemia ēnei kupu ki te wāhi kotahi, kia māmā ai te hokihoki mai ki te kimi, e tere kitea ai ngā mea whano kē e taea ana. Heoi, he maha ngā kupu mahi kua tuhia i raro nei he āhua arowhānui anō tōna (pērā i te **rongo**, e pai ana anō te **rongo**hia, ā, kei te pai anō te **nohonia** hei whakahāngūtanga o te **noho**). Engari mō ngā kupu kua tuhia kia tītaha, e tohu ana tērā koia tonu te whakahāngūtanga e kawea nuitia ana (hei tauira, *tiki* > *tikina*).

ārahi > arahina
 hiki > hīkina
 hīpoki > hipokina
 huti > hūtia
 kuti, kukuti, kutikuti > kūtia
 kume, kukume > kūmea
 mea > meinga
 mimi > mīia
 nanati > nātia
 nanatu > nātua
 noho > nōhia
 pupuhi, puhupuhi > pūhia
 rapi, rarapi > rāpia
 raranga > rānga
 riri > rīria

rongo > rangona
 rūnā > runā, runaia
 taki > tākina
 tapitapi > tāpia
 tatari > tāria
 tatau > tauria
 tiki > tīkina
 tiko > tīkoina
 uhi > ūhia
 uwahi > ūwhia
 wawao > waoa
 whai > whāia
 whakanoho > whakanōhia
 whakarere > whakarērea
 whakariri > whakarīria

ĀPITIHINGA 3

He hapa e kitea nuitia ana mō te wāhi ki te wehenga o te kupu

Ko ēnei e whai ake nei, me tuhi kia *rua* (kia *toru* kē rānei) ngā kupu:

hau kāinga	'original home'	(<i>kaua te haukāinga</i>)
heke iho	'descend, downwards'	(<i>kaua te hekeiho</i>)
inā hoki	'for, inasmuch as'	(<i>kaua te ināhoki</i>)
inā rā	'for, inasmuch as'	(<i>kaua te inārā</i>)
i te mea	'because'	(<i>kaua te itemea</i>)
i tua atu	'beyond, over and above'	(<i>kaua ēnei: i tuaatu, i tuatu</i>)
me te mea (nei)	'as if'	(<i>kaua te metemea</i>)
nā te mea	'because'	(<i>kaua te nātemea</i>)
nē rā?	'isn't that so?'	(<i>kaua te nērā?</i>)
nō te mea	'because'	(<i>kaua te nōtemea</i>)
nā reira	'therefore'	(<i>kaua te nāreira</i>)
nō reira	'therefore'	(<i>kaua te nōreira</i>)
noa atu	'quite'	(<i>kaua ēnei: noaatu, noatu</i>)
noa iho	'only'	(<i>kaua ēnei: noaiho, noiho</i>)
pae tukutuku	'website'	(<i>kaua te paetukutuku</i>)
papa kāinga	'settlement'	(<i>kaua te papakāinga</i>)
rā anō	(modifier)	(<i>kaua te rānō</i>)
rā ia	(modifier)	(<i>kaua te rāia</i>)
rā pea	(modifier)	(<i>kaua te rāpea</i>)
rawa atu	'very'	(<i>kaua ēnei: rawaatu, rawatu</i>)
tuku iho	'handed down'	(<i>kaua te tukuiho</i>)
wā kāinga	'original home'	(<i>kaua te wākāinga</i>)

Ko ēnei nā, me tuhi kia *kotahi* te kupu:

ehara	(various meanings)	(<i>kaua te e hara</i>)
heoi, heoti	'well, however'	(<i>kaua ēnei: he oi, he oti</i>)
hoatu, hoake	'go'	(<i>kaua ēnei: ho atu, ho ake</i>)
homai, hoatu	'give'	(<i>kaua ēnei: ho mai, ho atu</i>)
hōmai, hōatu	'give'	(<i>kaua ēnei: hō mai, hō atu</i>)
huarākau	'fruit'	(<i>kaua ēnei: hua rākau, hua-rākau</i>)
huawhenua	'vegetable'	(<i>kaua ēnei: hua whenua, hua-whenua</i>)
kāpā	'it is not as if'	(<i>kaua te kā pā</i>)
kāpātau	'if, but if'	(<i>kaua te kā pā tau</i>)
mehemea	'if'	(<i>kaua te me he mea</i>)
otiia	'however'	(<i>kaua te oti ia</i>)
otirā	'however'	(<i>kaua te oti rā</i>)

ĀPITIHINGA 4

Ngā ingoa Māori o ngā rā o te wiki me ngā marama

1) Ngā ingoa o ngā rā o te wiki:

	Ngā ingoa a Te Taura Whiri i te Reo Māori	Ngā ingoa whakawhiti mai i te reo Pākehā
<i>Monday</i>	Rāhina	Mane
<i>Tuesday</i>	Rātū	Tūrei
<i>Wednesday</i>	Rāapa	Wenerei
<i>Thursday</i>	Rāpare	Tāite
<i>Friday</i>	Rāmere	Paraire
	Ngā ingoa kua roa ki te reo	
<i>Saturday</i>	Rāhoroi	Hatarei / Hātarei
<i>Sunday</i>	Rātapu	

2) Ngā ingoa o ngā marama

Koinei e whai ake nei ngā ingoa Māori e kawea nuitia ana mō ngā marama o te tau. Mō ērā i pūtakea mai i te maramataka Māori, kei *He Pātaka Kupu* ngā ingoa taurite, kei raro mai i tēnā, i tēnā ingoa e huaina ana i konei.

Ingoa Pākehā	Maramataka Māori	Ingoa whakawhiti
<i>January</i>	Kohitātea	Hānuere
<i>February</i>	Huitanguru	Pēpuere
<i>March</i>	Poutūterangi	Māehe
<i>April</i>	Paengawhāwhā	Āperira
<i>May</i>	Haratua	Mei
<i>June</i>	Pipiri	Hune
<i>July</i>	Hōngongoi	Hūrae

August
September
October
November
December

Hereturikōkā
Mahuru
Whiringa-ā-nuku
Whiringa-ā-rangi
Hakihea

Ākuhata
Hepetema
Oketopa
Noema
Tīhema

ĀPITI HANGA 5

Ngā tohutuhi

He kohinga noa tēnei o ngā kupu ka whakamahia nuitia hei whakaahua i ngā tānga kōrero.

bold	miramira	miramira
brackets	taiaapa	() { } []
capitalisation, upper case	pūmatua	A, B, C, ...
comma	piko	,
colon	kopirua	:
exclamation mark	tohuhā	!
full stop	kopi	.
hyphen	tohuhono	-
indent	neke	
indent, left	neke mauī	
indent, right	neke matau	
italics	tītaha	<i>tītaha</i>
lower case	pūriki	a, b, c, ...
macron	tohutō	ā (symbol above the 'a')
margin	taitapa	
paragraph	kōwae	
question mark	tohu pātai	?
semi-colon	kopipiko	;
sentence	rerenga (kōrero)	
speech marks	tohukī	' "
speech marks, single	tohukī-tahi	'
speech marks, double	tohukī-rua	"
underline, to underline	tāraro	<u>tāraro</u>